

Kinderzegening en doop in Dom en Oudmunster

*Een zeldzaam liturgisch gebruik in het kathedraalcomplex van Utrecht**

Arie de Groot (1950) studeerde kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, met als specialisatie architectuurgeschiedenis.

Louise van Tongerloo (1935) studeerde geschiedenis en Duits in Utrecht en Marburg/ Lahn.

De Utrechtse Dom of Sint-Maartenskathedraal, de hoofdkerk van het middeleeuwse bisdom Utrecht, heeft tot aan de Reformatie in 1580 een uitgebreide en verzorgde liturgie gekend. De *ordinarius*, het liturgische handboek van het Domkapittel waarvan de tekst grotendeels dateert uit het begin van de dertiende eeuw, geeft er een uitvoerige en gedetailleerde beschrijving van.¹ Bij bestudering van dit document en van latere bronnen stuit men op een opmerkelijk gegeven: het Domkapittel heeft op de zaterdag voor Pasen en op die voor Pinksteren niet alleen de gebruikelijke wijding van het doopwater gekend, maar het heeft op Paaszaterdag tevens enkele kinderen werkelijk gedoopt.

Dit is opmerkelijk om meer dan één reden. Aan de Dom was namelijk geen stadsparochie verbonden, zodat er uit de eigen gemeenschap ook geen kinderen waren om gedoopt te worden. De Domkerk had niet eens een doopvont. Wat evenzeer opvalt is, dat het niet ging om babies die in de Goede Week geboren waren, maar om zuigelingen die al tweeëneenhalve week voor Pasen waren geselecteerd om als 'catechumeen' (doopleerling) te worden voorbereid op het doopsel. Ook dat lezen we in de *ordinarius*: op de woensdag na zondag *Laetare Jerusalem* ("Verheugt U, Jerusalem", naar Jesaja 66:10), de vierde zondag van de Veertigdagentijd, 'zegenden' koorknapen de kinderen tijdens het *scrutinium*, dat wil zeggen het onderzoek of de 'beproeving'.²

Om het *scrutinium*, dat in combinatie met het doopritueel tot 1580 is gehandhaafd, te kunnen begrijpen, is een korte uiteenzetting nodig over de ontwikkeling van het catechumenaat en het doopsel sinds de vroege kerk. Daarna zullen we ingaan op de Utrechtse prak-

* Dit artikel is ontstaan naar aanleiding van gegevens uit de kapittelacta en fabriekrekeningen van de Utrechtse Dom waarop Arie de Groot was gestuit in het kader van zijn dissertatieonderzoek naar de Dom in de Reformatietijd. Louise van Tongerloo heeft het overige materiaal aangedragen, waarmee deze gegevens in een breder

kader kunnen worden geplaatst. De auteurs danken Llewellyn Bogaers, Lotty Broer, Martin de Bruijn en Bram van den Hoven van Genderen, alsmede de leden van de werkgroep Latijnse Paleografie van het Utrechtse Gemeentearchief voor hun kritische opmerkingen en adviezen.

1 P. Séjourné (ed.), *L'ordinaire de S. Martin d'Utrecht*. Utrecht 1919-1921; origineel in het Rijksarchief Utrecht (RAU), *Archief van het Domkapittel (Dom)*, nr. 67. De inleiding van Séjourné moet met grote voorzichtigheid worden benut.

2 Séjourné (ed.), *L'ordinaire*, p. [24], f. 39^v.

tijk, en zal het bijzondere van dit – in de late middeleeuwen al zeer zeldzame – gebruik duidelijk worden.

I. CATECHUMENAAT, SCRUTINIUM EN DOOPSEL³

210 Wanneer de bisschoppen in de late Oudheid catechumenen toelieten tot de laatste fase van hun voorbereiding op het doopsel, die samen- viel met de Veertigdagentijd voor Pasen, onderzochten zij hun ge- loofskennis en bereidheid christen te worden. Daarnaast lieten zij hun leerlingen de satan en zijn trawanten afzweren. Hierbij hielpen geestelijken door de catechumenen te ‘zegenen’ met het kruisteken en de boze geesten uit te drijven door exorcistische gebeden.

Al vrij snel werden de rituelen van de doopvoorbereiding, de *scrutinia*, op drie of zeven ‘beproevingdagen’ geconcentreerd. Dit gold vooral in het zuiden van Europa. Noordelijker werd soms maar één scrutinium gehouden, het ‘grote’, en wel op de woensdag na zondag Laetare. Er zijn ook wel situaties geweest, met name in Noordwest-Europa tijdens de missieperiode, waarin helemaal geen scrutinium plaatsvond.⁴ Ook al waren de rituelen van het scrutinium afgestemd op volwassenen, zij bleven gehandhaafd toen de kinderdoop regel was geworden.

Scrutinium en doop in parochiekerken. De grote omvang die veel bis- dommen benoorden de Alpen hadden of kregen, leidde er toe dat de bisschoppen niet meer alle doopsels binnen aanvaardbare tijd zelf konden toedienen. Daarom verleenden zij in toenemende mate doop- recht aan parochiekerken. Eerst gold dit recht alleen op de klassieke doopdagen, dat wil zeggen de zaterdagen voor Pasen en Pinksteren, maar het werd permanent toen men steeds meer de behoefte voelde aan een spoedige doop van de kinderen, uit vrees dat ongedoopte ziel- tjes voor eeuwig verloren zouden gaan. In de steden waar de bis- schoppen zetelden is het dooprecht echter nog lang voorbehouden gebleven aan de kathedraal, hetzij als monopolie gedurende het gehe- le jaar, hetzij – in afgezwakte vorm – alleen op de klassieke zaterdagen voor Pasen en Pinksteren voor de kinderen die in de voorafgaande week geboren waren. In de parochiekerken daarentegen is het dopen op Paaszaterdag later steeds meer uitzondering geworden; het gebeur- de feitelijk alleen, wanneer het om een volwassene ging, bijvoorbeeld wanneer een jood tot het christendom was overgegaan.

Of in de oudste parochiekerken de scrutinium-rituelen oorspron- kelijk ook zijn toegepast, valt door gebrek aan bronnen moeilijk te beoordelen. Er bestond in elk geval al de tendens ze weg te laten en alleen een beknopte samenvatting van die rituelen onmiddellijk aan het eigenlijke doopsel te doen voorafgaan. Zo lezen we het ook in laatmiddeleeuwse pastoorshandleidingen: de opmaat tot de doop- plechtigheid vond plaats bij de ingang van de kerk, waar peter(s) en meter(s) de naam van de kleine catechumeen moesten zeggen en moesten beloven het kind de geloofsbelijdenis en het Onze Vader te

3 Naast liturgische lexi- ca zijn geraadpleegd: L. Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgik*. Frei- burg/Br. 1932-1933, 2 dln.; J.A. Jungmann, *De ere- dienst van de Katholieke Kerk, tegen de achtergrond van haar geschiedenis ver- klaard*. Roermond/Maas- eik 1959; H.A.J. Wegman, *Geschiedenis van de christe- lijke eredienst in het Westen en in het Oosten*. Hilver- sum 1983²; Idem, *Riten en mythen*. Kampen 1991.

Verder vooral: A. Ange- nendt, ‘Der Taufexorzis- mus und seine Kritik in der Theologie des 12. und 13. Jahrhunderts’, in: A. Zimmermann (red.), *Die Mächte des Guten und Bö- sen* (Berlijn 1977), p. 388-409; J. Corblet, *Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du sacrement de baptême*. Parijs 1881-1882, 2 dln.; A. Dondeyne, ‘La discipline des scrutins dans l’église latine avant Charlemagne’, in: *Revue d’histoire ecclésiastique*, 28(1932), p. 5-33, 751-787; P.-M. Gy, ‘Du baptême pascal des petits enfants au baptême *quamprimum*’, in: M. Sot e.a. (red.), *Haut moyen-âge. Études offertes à Pierre Riché* (La Garenne-Colombes 1990), p. 353-365; A. Stenzel, *Die Taufé*. Innsbruck 1958.

4 Stenzel, *Die Taufé*, p. 245-249; Gy, ‘Du baptê- me’, p. 357, 359.

leren; dan ontving het kind gewijd zout, werden exorcistische gebeden uitgesproken en werden met rituele zalving oren en neus geopend. Daarna volgden bij de doopvont de afzwering van de satan en nog een zalving en werden de drie geloofsvragen gesteld. Ten slotte werd de eigenlijke doop toegediend.⁵ Toch heeft het grote scrutinium, juist dat 'ter opening van de oren', ook in parochiekerken wel bestaan, hoe zeldzaam misschien ook. Dat wordt bewezen door een handschrift uit Bamberg. In de parochiekerk Zu Unserer Lieben Frau aldaar is het scrutinium – maar *zonder* kinderen, louter als ceremonie! – nog tot in het begin van de zeventiende eeuw gevierd.⁶

5 Algemeen: G. Rouwhorst, 'De kracht van water. De wijding van het doopwater in de Romeinse liturgie', in: M. Mostert en A. Demyttenaere (red.), *De betovering van het middeleeuwse christendom* (Hilversum 1995), p. 129-170. Voor het Utrechtse bisdom: *Ordo ad faciendum catechumenum et catechumenam*, handschrift, eigendom geweest van een zestiende-eeuwse pastoor van Utrechts oudste parochiekerk (Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU), ms. 422), geparafraseerd door W. Balke, 'Middeleeuwse doopleer en dooppraktijk', in: W. van 't Spijker e.a. (red.), *Rondom de doopvont* (Kampen 1983), p. 180-183; gemoedelijke uitleg van een zestiende-eeuwse dorpspastoor: L.J. van der Heijden (ed.), 'Het kerkspel Groessen en zijn "Kerckenboeck"', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (AAU)*, 46(1921), p. 30-36.

6 K. Gamber (ed.), 'Das officium missae graecae der Pfarrei U.L. Frau in Bamberg', in: *Sacris erudiri*, 19(1969-1970), p. 199-208.

7 Fr. Kohlschein (ed.), *Der Paderborner Liber ordinarius von 1324* (Paderborn 1971), p. 188, 195, 205.

8 W. Kohl, *Das Domstift St. Paulus zu Münster*, 1 (Berlijn 1982), p. 53.

Handhaving van het scrutinium in kathedralen in de late middeleeuwen. Inmiddels was na de dertiende eeuw ook bij de kathedralen de naleving van de aparte scrutinia, ook van het ene 'grote' scrutinium, bijna overal verdwenen, zelfs bij die kathedralen waar nog lang op Paaszaterdag werd gedoopt. In Paderborn werd nog tot in de zeventiende eeuw op Paaszaterdag wel gedoopt, maar van een scrutinium was geen sprake.⁷ Over het naburige Münster valt bij de huidige stand van uitgegeven bronnenmateriaal weinig meer te zeggen dan dat er alleen "in älterer Zeit" gedoopt zou zijn.⁸ Bij de Keulse Dom, evenals bij oude kapittelkerken met een doopvont – Deventer, Maastricht, Tongeren, Xanten – vindt men in de ordinarius alleen de wijding van het doopwater op de beide zaterdagen.⁹ Aan het grote scrutinium herinnert in deze gevallen nog slechts één vast onderdeel daarvan: de lezing uit Ezechiël 36 op de woensdag na zondag Laetare.

Aan de hand van de ordinarii die in druk zijn verschenen, kan men van slechts enkele kathedralen vaststellen, dat hun geestelijkheid het grote scrutinium ook na de dertiende eeuw is blijven vieren, namelijk Luik en Vienne (Dauphiné). Zij kenden dit gebruik zelfs nog in het begin van de achttiende eeuw, volgens de benedictijn E. Martène, die in zijn omvangrijke liturgische bronneneditie de beide teksten opnam.¹⁰ Een bijzonderheid in Luik was, dat de doop toen niet meer zoals oorspronkelijk op Paaszaterdag plaatsvond, maar op de scrutiniumdag en wel direct na het scrutinium.¹¹ In Vienne werd volgens

9 Overzicht van edities bij A.-G. Martimort, *Les 'ordines romani', les ordinaires et les cérémoniaux* (Turnhout 1991), p. 54-61 (Typologie des sources, 56). Nadien: J.M.B. Taga-gre (ed.), *De 'ordinarius chori' van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht*. Leeuwarden/Mechelen 1993. Voor Deventer: excerpten in G. Dumber, *Het kerkelyk en wereltyk Deventer*, 1 (Deventer 1782), p. 297.

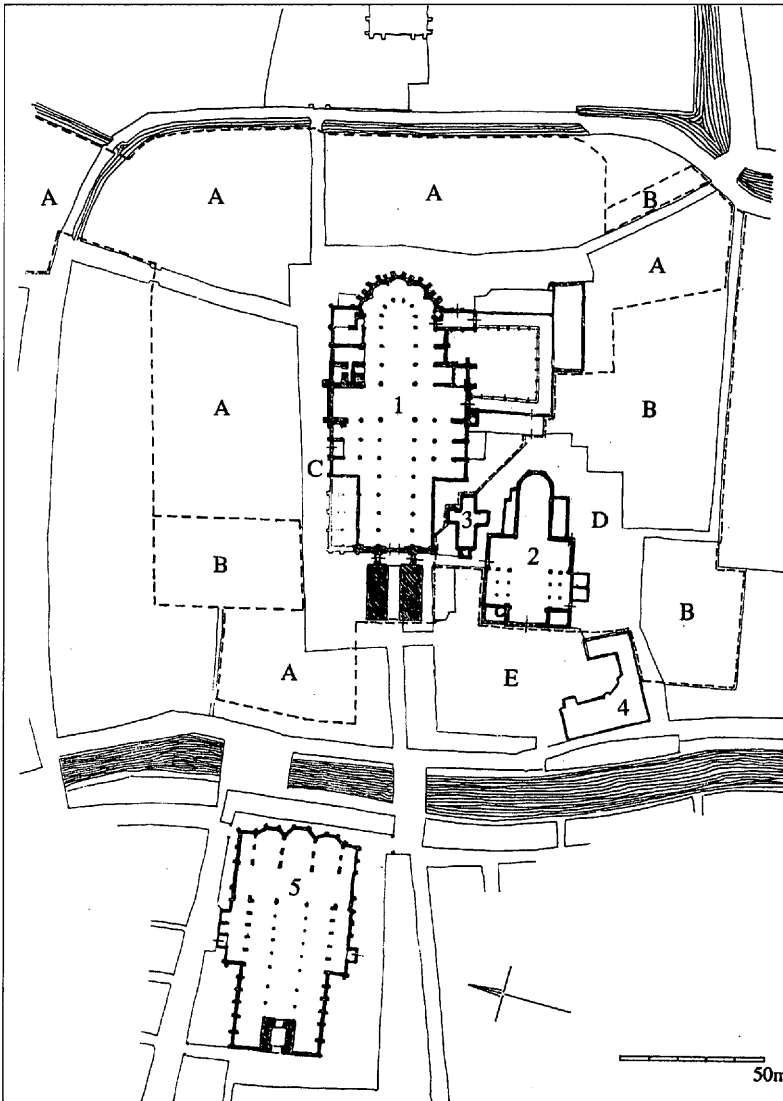
10 E. Martène (ed.), *De antiquis ecclesiae ritibus*, 1 (Antwerpen 1736², herdr. 1967), kol. 115-118 (Vienne), 118-120 (Luik). De oorspronkelijke teksten zijn niet bewaard: A.-G. Martimort, *La documentation liturgique de dom E. Martène* (Città del Vaticano 1978), p. 230-231 (Vienne), p. 260-261 (Luik).

11 Uit de ordinarius van 1492 (KB Brussel, ms. A 167) blijkt niet wanneer

gedoopt werd; de tekst voor het scrutinium (f. 46^r-47^v) wijkt sterk af van de door Martène overgeleverde. Met dank aan Eelco van Welie voor inzage van excerpten voor zijn artikel 'Kerk, stad en liturgie. Opmerkingen naar aanleiding van een onuitgegeven Luikse ordinarius', in: E. den Hartog e.a. (red.), *Bouwen en luiden. Studies over architectuur en iconologie* (Alphen aan den Rijn 1994), p. 195-205.

een achttiende-eeuws reisverslag gewoon op Paaszaterdag gedoopt.¹²

Met het terloops in zijn ordinarius genoemde scrutinium kan ook de Utrechtse kathedraal aan dit selecte groepje worden toegevoegd. Zoals aan het begin al is vermeld, vond dit ritueel tot aan de Reformatie jaarlijks in de Sint-Maartensdom plaats. Het dopen op Paaszaterdag gebeurde echter niet in de Dom, maar in de – thans niet meer bestaande – kapittelkerk van Sint-Salvator, die vlak naast de Dom lag. Daarom moeten ook de ordinarii van die kerk in de beschouwing worden betrokken.¹³ Maar eerst vergt de geschiedenis van dit kerken-

Plattegrond van het Utrechtse kerkencomplex en omgeving omstreeks het midden van de zestiende eeuw (tekening: A. de Groot).

Legenda:

1. Domkerk
 2. Oudmunster of Sint-Salvatorkerk
 3. Heilig-Kruiskapel
 4. Bisschopshof
 5. Buurkerk
 - A. Claustrale huizen van de Dom
 - B. Claustrale huizen van Oudmunster
 - C. Domkerkhof
 - D. Oudmunsterkerkhof
 - E. Terrein van het Bisschopshof
- grenzen van de immuniteiten van Dom en Oudmunster

¹² Geciteerd door J.G. Davies, *The architectural setting of baptism* (Londen 1962), p. 45.

¹³ De ordinarii van Oudmunster (RAU, *Archief van het kapittel van Oudmunster (OM)*, nrs. 395 en 397) worden voorlopig gedateerd op eind veertiende eeuw, resp. 1544/1545. De jongere heeft verduidelijkingen en aanvullingen.

¹⁴ Wegman, *Geschiedenis*, p. 165.

complex met zijn twee kapittels onze aandacht, want zij vormt naar onze mening de sleutel tot de beantwoording van de vraag, waarom een 'historisch relict' als het scrutinium in Utrecht zo lang is gehandhaafd.¹⁴

In Luik stond de befaamde doopvont van de Sint-Lambertuskathedraal in een aanpalende kerk, gewijd aan Maria, oorspronkelijk medepatrones van de kathedraal. In deze Mariakerk moest de hele stadsbevolking haar kinderen laten dopen, en daar werd ook het scrutinium gevierd.¹⁵ Denkend aan zo'n situatie zou men in Utrecht de Sint-Salvator voor de doopkerk van de Dom kunnen houden. Of men zou kunnen vermoeden dat zij de parochiekerk was van het

213

15 Martène (ed.), *De ritibus*, I, kol. 118; Corblet, *Histoire*, 2, p. 92.

16 S. Muller Fzn. (ed.), *Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc* ('s-Gravenhage 1895), p. 171; verder p. 1, 22, 28, 37, 47, 117, 144, 262, 272. Zie over het kapittelpersoneel ook de recente dissertatie van A.J. van den Hoven van Genderen over de kerk en het kapittel van Oudmunster (Universiteit van Amsterdam 1997).

17 R. Rau (ed.), *Briefe des Bonifatius* (Darmstadt 1968), p. 338 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, I v b).

18 H. Bruch (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* ('s-Gravenhage 1973), p. 7, 15 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr. ser., 143).

19 J.H. Hofman (ed.), 'Topographia sive interna descriptio vetustissimi et splendidissimi Templi Sancti Salvatoris Trajectensis', in: *AAU*, I(1875), p. 356-359.

20 Zie het themanummer van het *Bulletin KNOB*, 93(1994), nr. 4/5; C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten* (Utrecht 1995), p. 49-51; M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland*, p. 47-48, 53,

Dompersoneel, een situatie die onder andere in Keulen en Münster bekend is. De zielzorg van de Utrechtse kapittels voor hun lekenpersoneel (waarbij ook vrouwen en kinderen) was in de late middeleeuwen echter beperkt van aard; huwelijk en doopsel vielen erbuiten.¹⁶ Maar het is vooral de totaal andere ontwikkeling in Utrecht, op de plek van een voormalig romeins castellum, geweest, waardoor zulke vergelijkingen niet opgaan.

De Sint-Salvatorkerk heet in de wandeling Oudmunster. Deze benaming, die kort na 1100, maar vermoedelijk ook al daarvoor in gebruik was, demonstreert zowel de leeftijd als de rang van deze kapittelkerk. Willibrord had weliswaar een ten tijde van Dagobert gesticht kerkje herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd, maar zijn eigen nieuwe stichting was een kerk voor Christus-als-Salvator, waar hij volgens Bonifatius' brief aan de Paus uit 752/753 voor het volk preekte.¹⁷ Latere schrijvers, te weten Thiofried van Echternach (twaalfde eeuw) en Johannes de Beke (veertiende eeuw), spreken in dit verband over een *oratorium*, gewijd aan het Heilig Kruis (en volgens de eerste auteur ook aan Maria). In elk geval Beke doelde daarmee op de Heilig-Kruiskapel, die tussen de Dom en Oudmunster was gelegen en die toebehoorde aan Oudmunster. Volgens Beke had Willibrord daar niet alleen gepreekt, maar ook gedoopt.¹⁸ Voor de Oudmunsterkannik Johan Mersman, die kort na de afbraak van zijn kerk (1587) het interieur ervan beschreef, was het een uitgemaakte zaak dat de stenen doopvont nog uit de tijd van Willibrord stamde, en kennelijk ooit uit de Heilig-Kruiskapel naar de Sint-Salvator was overgebracht.¹⁹

Hoe de situatie in de vroege achtste eeuw er werkelijk heeft uitgezien, en wat de precieze oorsprong en onderlinge relatie van 'de drie kerken op het Domplein' geweest is, – over deze reeds oude kwesties is recent een hevige discussie ontbrand tussen archeologen, historici en kunsthistorici.²⁰ Doordat liturgische bronnen van vóór 1200 ontbreken, kunnen wij geen harde nieuwe gegevens in deze discussie inbrengen. In het kader van ons onderwerp willen wij wel enkele suggesties doen.

Dat de missionaris Willibrord bekeerlingen en kinderen van gelo-

(tent. cat. Rijksmuseum het Catharijneconvent Utrecht 1995); *Madoc* 10 (1996), p. 37-43, 181-182.

Zie voorts de (te verschijnen) dissertaties over de betreffende kerken van A.J. van den Hoven van

Genderen, R.J. Stöver, E.G. van Welie en R.E.T.M. Rijntjes.

vigen gedoopt heeft spreekt wel vanzelf, maar hoe vaak, of eerder hoe zelden zal hij dat in Utrecht hebben gedaan? En zou er dan niet eenvoudig een kuip, ton of vat voor dat doel gewijd zijn, zoals op vele plaatsen voor de vroege middeleeuwen aangenomen wordt?²¹

214 Het lijkt ons heel goed mogelijk, dat Oudmunster de stenen doopvont pas aan Balderik dankte, de energieke bisschop die na de Deventer ballingschap vanwege de invallen van de Noormannen, tijdens een langdurig bewind (917/918-975) de Utrechtse burcht met zijn kerkelijke bebouwing herstelde, mét de daarbij behorende geestelijkheid. Deze heeft zich wel tot twee zelfstandige kapittels ontwikkeld, maar uit hun ontstaansperiode zijn in liturgie en goederenbeheer een aantal zaken van de beide kerken (de *ambae ecclesiae*) gemeenschappelijk gebleven.²²

Ten westen van het kerkelijk complex ontstond een wijk voor handelaars en ambachtslieden. Hier werd een apart kerkje gebouwd, de oudste vorm van de Buurkerk (de *ecclesia civilium* of *ecclesia civilis*). Het is niet noodzakelijk, dat deze oudste parochiekerk dadelijk volledig dooprecht bezat. Aanvankelijk kan het doopsel van alle kinderen en in het bijzonder van hen die in de week voor Pasen en voor Pinksteren geboren werden, aan de doopvont van de Sint-Salvatorkerk voorbehouden zijn geweest. Later had de Buurkerk in elk geval wel volledig dooprecht. De groei van de stadsbevolking werd in de loop van de twaalfde eeuw opgevangen met de stichting van drie nieuwe parochiekerken, die blijkens laatmiddeleeuwse gegevens evenzeer het dooprecht bezaten als de Buurkerk.

Aan de drie kapittelkerken van Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie, in de elfde eeuw gesticht, werd geen stadsgedeelte als parochie toegevoegd; geen van deze kerken heeft vóór de Reformatie een doopvont gehad, zelfs de Sint-Jan-de-Doperkerk niet.

3. DOOPVONT, WIJDING EN DOOPSEL

De doopvont in de Sint-Salvator. Het feit dat de doopvont in de Sint-Salvator was geplaatst vormt een aanwijzing dat de traditie omtrent Willibrords doopactiviteit juist in deze kerk al ver vóór de veertiende eeuw bestond. Ook als de vont misschien pas dateerde uit de tiende of eventueel het begin van de elfde eeuw, kan zij door haar uiterlijk een paar eeuwen later toch al zo oud geleken hebben, dat zij voor de mensen van toen wel uit de tijd van Willibrord móést stammen en daarom ook volstrekt niet voor vervanging in aanmerking kwam.

Uit enkele vage aanduidingen kunnen we ons enigszins een voorstelling vormen van het gekoesterde object. Het was uit één blok steen gehouwen en werd afgedekt met een houten deksel dat vergrendeld kon worden.²³ Dit deksel moet behoorlijk stevig zijn geweest, en hooguit van laag reliëf voorzien,²⁴ want jaarlijks op 27 december, aan de vooravond van Onnozele Kinderen, tijdens het scholarenofficie na de vespers, klom de koorknaap die in deze 'omkeringstijd' tot kinderbisschop was verkozen, op de vont om zijn zegen aan de rondom-

21 R. Ligtenberg, 'Romaansche doopvonten in Nederland', in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2de ser., 8(1915), p. 157-161; Corblert, *Histoire*, 2, p. 96-97; F. Bond, *Fonts and font covers* (Londen etc. 1908; herdrt. Londen 1985), p. 76-77, 122-124.

22 Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen 1987), p. 18-19. Voor de liturgie ook de komende dissertatie van Van Welie.

23 Hofman (ed.), 'Topographia', p. 356. RAU, *OM*, nr. 483⁴, fabriekrek. 1397/1398: betaling van 17 s. 9 d. voor de vervaardiging van een nieuw houten deksel ("unius novi coopertorii lignei") voor de vont.

24 RAU, *OM*, nr. 483⁷, fabriekrek. 1434/1435: betaling van 17 lb. 7 s. 8 d. voor reparatie van de vont met lood en "pro sculptura"; wáár die "sculptura" kwam, staat er niet bij. Vgl. Bond, *Fonts*, p. 94-95 en 281 e.v.; een dergelijk deksel: afb. p. 40; Corblert, *Histoire*, 2, p. 96.

25 RAU, *OM*, nr. 395, f. 232²; A.A.J. van Rossum (ed.), 'Kerkelijke plechtig-

staande jeugdige en volwassen geestelijken van Oudmunster te geven.²⁵ Volgens de laatmiddeleeuwse gegevens stond de vont nage- noeg op de 'klassieke' plaats in de kerk: onder het grote westraam, bij een deur, iets ten noorden van de middenas en zover van de wand vandaan, dat de processie op de vroege Paasmorgen er achterlangs kon trekken. Bij zulke processies kwam de 'heiligheid' van dit object, waarmee men in de 'omkeringsperiode' van december zo gemeen- zaam omging, goed tot uiting. Het werd dan namelijk steeds met zij- den doeken versierd. Dat er zo vaak processies langs gingen, kwam niet alleen omdat de vont zelf een bezoek waard was, zoals nog aan de orde zal komen, maar was ook een gevolg van het ruimtegebrek bin- nen de immuniteiten van Oudmunster en de Dom in de late middel- eeuwen: de processieroute werd zo mogelijk door de tuin van het aan Oudmunster grenzende Bisschopshof genomen, en op deze route passeerde men vanzelf de doopvont.²⁶

heden in de St. Salvators- kerk te Utrecht', in: *AAU*, 3 (1876), p. 126. De verkie- zing van de kinderbisschop vond plaats op Sint-Nico- laas (p. 118).

26 Van Rossum (ed.), 'Kerkelijke plechtigheden', met name p. 159, 256, en passim op p. 161-182, 248-257.

27 Muller (ed.), *Rechts- boek*, p. 55-56, "De officiiis peragendis per episco- pum"; officieel zou de Domdeken de bisschop moeten vervangen (p. 78); *RAU*, *OM*, nr. 395, f. 175^v; Séjourné (ed.), *L'ordinaire*, p. [31], f. 46^v. Op Paasza- terdag noemt de Dom-or- dinarius één keer de bis- schop, verder alleen de priester.

28 J.F.A.N. Weijling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580* (Utrecht 1951; ook in *AAU*, 70 (1951)), passim; Gemeentelijke Ar- chiefdienst Utrecht (*GAU*), Stad I, nrs. 626, 634, ru- briek 'schenkwijnen'.

29 Hofman (ed.), 'Topo- graphia', p. 356. Zie ook bijlagen C en D.

30 R. Meens, 'Het heili- ge bezoedeld', in: P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Wil- librord, zijn wereld en zijn werk* (Nijmegen 1990), p. 237; W. Levison (ed.), 'Vita

De ceremonies van wijding en doopsel. Werden de wijding van de doop- vont en de toediening van het doopsel aanvankelijk door de bisschop zelf verricht, later zijn deze handelingen steeds vaker aan priesters overgelaten.²⁷ Zo gaat de ordinarius van Oudmunster er nog vanuit dat de vont op Pinksterzaterdag door de bisschop gewijd wordt, maar die van de Dom laat al de mogelijkheid open, dat dit door een priester wordt gedaan. Op de wijbisschop zijn deze handelingen in elk geval niet overgegaan, een enkele uitzondering daargelaten; dit in tegen- stelling tot het vormsel voor de opgroeiende kinderen, dat de wijbis- schop regelmatig toediende, steeds – wanneer de plaats vermeld wordt – in de Buurkerk.²⁸ Dat het doopritueel, evenals het daaraan voorafgaande scrutinium, slechts aan drie jongetjes werd voltrokken, zoals zestiende-eeuwse bronnen getuigen,²⁹ is wellicht een fraaie laat- middeleeuwse beperking geweest. Aanvankelijk kan het best om een groep van wisselende omvang gegaan zijn. Als men zich op Willibrord heeft willen inspireren, bood Alcuins biografie van deze heilige aan- knoepingspunten zowel voor een grotere groep als voor een drietal dopelingen.³⁰

Combineren we nu uit de ordinarii van beide kapittels de bepalin- gen over de wijding van het doopwater op Paas- en Pinksterzaterdag en over het dopen op Paaszaterdag, en leggen we er vooral ook het kostersboek van Oudmunster naast, dan ontstaat het volgende beeld.³¹ Op beide dagen waren beide kapittels bij de rituelen betrok- ken. Op Paaszaterdag werd eerst in de eigen kerk het nieuwe licht ge- wijd; in de kerk van Oudmunster gebeurde dit duidelijk bij de doop- vont. Voor het doopofficie begaven de heren van Oudmunster – met

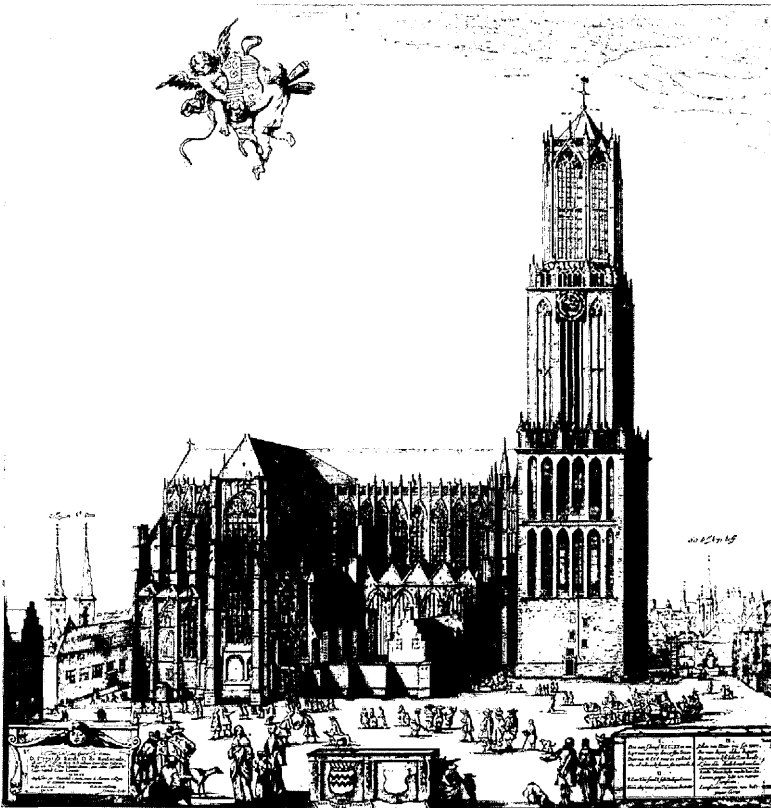
Willibrordi', in: *Scriptores rerum merovingicarum*, VII (Hannover/Leipzig 1920), cap. 9 en 10.

31 Séjourné (ed.), *L'or- dinnaire*, p. [27], f. 42^r, en

p. [31], f. 46^r; *RAU*, *OM*, nr. 395, f. 169^r, 175^v, en nr. 397, ongefol. (bijlage A); het eerste kostersboek uit 1541/1542: Van Rossum (ed.), 'Kerkelijke plechtig-

heden', p. 154, 155, 157, 178; de jongere exemplaren van het kostersboek (*RAU*, *OM*, nr. 392²⁻³) wijken slechts gering af.

hun ondergeschiedte geestelijkheid³² – zich naar de Dom. Daar verzorgden zij bij toerbeurt met de Domheren de lezingen en litanieën. Onder de laatste litanie trok men op naar de doopvont. Voorop gingen twee acolieten met brandende kaarsen; twee kruisdragers en twee clerici met wierookvaten begeleidden respectievelijk het chrisma en de catechumenenolie.³³ Daarachter volgden de dienstdoende subdiaken (“cum textu”) en priester – van de Dom waarschijnlijk, want dit staat alleen in de Dom-ordinarius. Of de catechumeentjes met hun peters en meters en vermoedelijk ook de vroedvrouwen ergens in deze stoet

De Dom of Sint-Maartenskerk te Utrecht in de zeventiende eeuw. Ets van S. van Lamsweerde, 1660. Het plein op de voorgrond was in werkelijkheid niet aanwezig. Rechts is nog juist het Bisschopshof zichtbaar. [Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, T.A. Hd 10.2]

een plaats aangewezen werd,³⁴ of dat zij zich bij een deur van de Oudmunsterkerk moesten opstellen, komen wij niet te weten; evenmin of er nog meer leken aanwezig waren, en of zij besprenkeld werden met wijwater of ervan mochten meenemen naar huis.

Nog spijtiger is het – omdat dit ons zicht zou kunnen geven op de verhouding tussen de twee kapittels –, dat niets gezegd wordt over de onderlinge rangschikking in deze processies. Was de ordening per kapittel, of liepen Dom en Oudmunster gemengd als één gemeenschap? Op maximale eenheid wijst de overeenkomst van 1294, waarmee de kapittels van de Dom en Oudmunster op allerlei manieren hun oude broederband wilden versterken.³⁵ Uit de vroege veertiende eeuw zijn echter te weinig bronnen overgeleverd om te kunnen beoordelen of die overeenkomst voor kortere of langere tijd werkelijk

32 Van Rossum (ed.), ‘Necrologium van St. Salvator’, in: *AAU*, 11(1883), p. 228-229, 358-359; 12(1884), p. 175. Deze editie is vrij slordig en gebaseerd op het op één na jongste exemplaar (*RAU*, *OM*, nr. 397) (vr. med. Bram van den Hoven van Genderen).

33 In deze processie gebruikte attributen worden vermeld in de inventarissen van de Dom (*RAU*, *Dom*, nr. 2505). G. Brom (ed.), ‘Middelleeuwsche kerksieraden’, in: *AAU*, 26(1900), p. 257, 264. In de inventarissen van Oudmunster van 1569 en 1580 staat niets dat op de vont

is nageleefd. Hoe dit echter ook zij, de ceremonies rond de doopvont werden op beide zaterdagen gezamenlijk afgesloten: onder het zingen van de onderbroken derde litanie trok het hele gezelschap weer in processie naar de Dom. Pas daarna keerde de geestelijkheid van Oudmunster terug naar de eigen kerk om er de mis te vieren.

Het kostersboek van Oudmunster geeft ons nog enige details over het gebeuren bij de doopvont. Uiteraard moest de koster van tevoren de vont schoonmaken en van nieuw water voorzien.³⁶ Bij de wijding moest hij een deel van het gewijde water in ontvangst nemen, omdat er op de hoogtijdagen van Pasen en Pinksteren zelf geen water gewijd zou worden. Het Domkapittel nam daarom van dit gewijde water mee voor de beide feestdagen.³⁷ Ging men over tot de toediening van het doopsel, dan moest de koster zorgen voor een kleine brandende kaars en een kannetje wijn. Het feit dat deze wijn naar het Heilig-Kruisaltaar (het volksaltaar vóór het transept) moest worden gebracht,³⁸ zou kunnen betekenen dat er aansluitend een mis plaatsvond op dit altaar, waarbij leken na de communie wijn ontvingen. Het is gezien al deze voorbereidselen begrijpelijk, dat de koster een derde deel kreeg van de “drie cromstert alias twe blancken”, het minimumbedrag dat de doopheffers per dopeling verschuldigd waren.³⁹ Tot welk kapittel de priester behoorde die het water wijdde en de jongetjes doopte, sinds de bisschop dat niet meer deed, lezen we noch in het kostersboek, noch in de officiële ordinarij. Alleen de kanunnik van Oudmunster Johan Mersman geeft hierover uitsluitel; hij noteerde dat “de heren van de Dom elk jaar verplicht waren met grote plechtigheid” beide taken te verrichten.⁴⁰ Daarom kunnen we de “textus” die de subdiaken van de Dom meevoerde identificeren als het boek met de teksten voor wijding én doopsel. Afgezien van de koster vervulde de geestelijkheid van Oudmunster bij deze plechtigheden dus slechts de rol van omstanders.

Vontprocessies. De doopvont vormde jaarlijks nog vijf keer aanleiding tot gezamenlijk optreden van beide kapittels, in de Paasweek. De ordinarius van de Dom vermeldt een processie “ad fontem” op zes achtereenvolgende dagen, te beginnen met de vespers van Paasdag.⁴¹ Ook een tot nu toe nog niet genoemde bron, het *necrologium* van de Dom, noemt de processie naar de doopvont.⁴² Maar beide bronnen onthullen niet of het Domkapittel deze zesdaagse processie alleen of samen met anderen ondernam. Vast staat slechts, dat op de Paasdag zelf alle vijf kapittels in de Dom bijeenkwamen.

Andere bronnen geven evenmin uitsluitel. De vijftiende-eeuwse ordinarius van Sint-Marie vermeldt geen bijzonderheden bij de vespers van die dag, en Arnold van Esch, de kanunnik van Sint-Jan die in 1599 een aantal liturgische zaken van zijn kapittel voor het nageslacht heeft vastgelegd, noteerde alleen de ochtendprocessie van alle kapit-

betrekking heeft (Ibidem, p. 314-322; G. Brom (ed.), ‘Kerksieraden van Oudmunster’, in: *AAU*, 27 (1901), p. 377-399).

34 Sinds 1293 gold in het bisdom Utrecht het maximum van drie doopheffers (J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn. (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, 5 (’s-Gravenhage 1914), p. 61).

35 F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5/1 (’s-Gravenhage 1959), nr. 2631; Muller (ed.), *Rechtsboek*, p. 255.

36 De oudste rekeningpost waarin sprake is van de doopvont, betreft het verversen van het water voor Pasen en Pinksteren (RAU, *OM*, nr. 483^{r-4}, fabriekrek. 1347/1348-1401/1402).

37 Muller (ed.), *Rechtsboek*, p. 271; vóór de toevoeging van het chrisma (Van Rossum (ed.), ‘Kerkelijke plechtigheden’, p. 157). De Dom wijdde anders zelf water, zoals elk kapittel.

38 Dit staat alleen in het tweede exemplaar van het kostersboek (RAU, *OM*, nr. 392², f. 16^r).

39 Van Rossum (ed.), ‘Kerkelijke plechtigheden’, p. 157, las abusievelijk “cromsterats”.

40 Hofman (ed.), ‘Topographia’, p. 356.

41 Séjourné (ed.), *L’ordinaire*, p. [28], f. 44^r.

42 RAU, *Dom*, nr. 399,

f. 24, bij 2 april. Van de vier necrologia van de Dom is alleen dit exem-

plaar (begin zestiende eeuw) geheel doorgenomen.

tels naar de Dom en de Sint-Salvator.⁴³ In de ordinarius van de Sint-Salvator worden vontprocessies op de eerste zes dagen van de Paasweek terloops gesignaleerd, maar zonder vermelding of daaraan ook andere kapittels deelnamen.⁴⁴

218 Toch lijkt deelname van alle kapittels aan de vespers-met-vontbezoek van de Paasdag zelf zeer waarschijnlijk. Er is namelijk een lange periode van conflicten geweest over het aandeel van de jongere kapittels in het geheel van processies en staties. Een oorkonde uit 1326 omtrent ons iets daarover. In deze oorkonde gelast de bisschop alle kapittels de vanouds gebruikelijke plechtigheden gezamenlijk en eendrachtig te onderhouden, waarna alleen de "benedictio et visitatio fontis in ecclesia Sancti Salvatoris" met name worden genoemd.⁴⁵ Uit alle latere gegevens blijkt echter, dat er zelfs geen afvaardiging van de jongere kapittels bij de vontwijdingen aanwezig was, zoals dat wel het geval was bij de oliewijding op Witte Donderdag; beloningen voor die presentie staan vermeld in de respectievelijke fabriekrekeningen. Dat de jongere kapittels wél aan het vontbezoek op Paasdag zijn gaan deelnemen, zou dan een concessie geweest kunnen zijn van de beide oude kapittels.

De andere dagen van de Paasweek, tot de zaterdag, hebben de kapittels van de Dom en Oudmunster gezamenlijk de doopvont in de Oudmunsterkerk bezocht, tijdens de gemeenschappelijke viering van de vespers in de Dom.⁴⁶ Met dit eerbetoon aan de doopvont stonden de kapittels in een zeer oude traditie, die verband hield met de feestelijke aandacht voor de pasgedoopten gedurende de Paasweek. In sommige kerken waren de vontprocessies beperkt geraakt tot de twee vespers van Pasen, bij andere werden ze ook nog de twee dagen daarna gehouden. Weer andere gemeenschappen voerden de processies de volle zes dagen uit, tot aan de zaterdag. In uitgegeven ordinarii is dan ook goed vergelijkingsmateriaal te vinden voor de Utrechtse praktijk van de *visitatio fontis*.⁴⁷ Deze ordinarii tonen ook dat er verschillen bestonden in aantal en dagelijkse wisseling van gebeden en gezangen. Tot de "gebruikelijke manier" die de broederschapsbrief van 1294 voor de Utrechtse *visitatio fontis* voorschreef, zullen zeker de psalmen 113 tot en met 115 (in de Vulgaat: 112 en 113) hebben behoord, die algemeen gezongen werden. Ook hebben er litanieën weerklonken,⁴⁸ terwijl men misschien mag veronderstellen, dat het vereerde object werd bewierookt.

4. HET SCRUTINIUM

Een voorbereidingstijd op het doopsel is door Willibrord waarschijnlijk niet gehanteerd, ook niet in de vorm van het ene grote scrutinium.⁴⁹ De voorbereidende handelingen, waarin vragen en antwoorden in de trant van de zogenaamde Utrechtse doopbelofte gepast kunnen hebben, heeft de missionaris onmiddellijk voor de toediening van het doopsel verricht.

Op welk moment het grote scrutinium, tweeëneenhalve week vóór

43 K. Vellekoop (ed.), *Liber ordinarius S. Mariae Traiectensis* (ms. Londen, British Library, Add. 9769) (Londen 1996), p. 96, f. 15^v. Van Esch: RAU, Verz. van de Oud-Katholieke Kerk in Nederland, nr. 208, rubriek 'Sequentia vidi observari in ecclesia nostra S. Joannis'. Over processies in Utrecht nader de dissertatie van A.J. van den Hoven van Genderen.

44 Bijlage A. Van Rossum (ed.), 'Kerkelijke plechtigheden', p. 161-163. Het kostersboek lijkt wat af te wijken.

45 RAU, *Dom*, nr. 392 (2 charters, 1326 en 1339). Bij A. Matthaëus, *Veteris aevi analecta*, 2 ('s-Gravenhage 1738), p. 632 (noot), zijn juist deze woorden verhaspeld.

46 Een stichting hiervoor: Van Rossum (ed.), 'Necrologium', 12, p. 175.

47 Voor edities zie noot 9. De term 'visitatio fontis' komt zelden voor. Literatuur: P. Jounel, 'Les vèpres de Pâques', in: *La Maison-Dieu*, 4 (1957), p. 96-111; H.A.J. Wegman, *Het Paasoktaafin het Missale Roma-*

Pasen, in de Utrechtse kerk is ingevoerd, valt niet te achterhalen, al zouden we ook hier de naam van bisschop Balderik willen suggereren. We veronderstellen dat het van meet af aan gevierd is in de Domkerk. Daarbij nemen we in aanmerking, dat gedurende de hoge middeleeuwen het scrutinium, evenals het doopsel, door de bisschop zelf of tenminste in zijn aanwezigheid verzorgd is; ook nog volgens het veertiende-eeuwse Rechtsboek van de Dom behoorde het scrutinium tot diens taken.⁵⁰ Verdeling van scrutinium en doop over Dom en Oudmunster bevorderde niet alleen het 'evenwicht' tussen beide kerken, zij leidde ook tot een beweeglijke liturgie.

In Luik bood de viering van het scrutinium aan het kathedrale kapittel de gelegenheid om er zijn suprematie over de zeven andere stadskapittels mee tot uitdrukking te brengen. De geestelijkheid van deze zeven kerken moest in groten getale aanwezig zijn, terwijl zeven priesters en vier diakens, aangevuld met priesters van de doopkerk, de lezingen moesten verzorgen.⁵¹

In Utrecht daarentegen is het scrutinium in de late middeleeuwen uitsluitend een ritueel van het Domkapittel geweest. Oorspronkelijk is het misschien wel samen met het naburige kapittel gevierd. Herstel van die gewoonte zou dan de strekking geweest kunnen zijn van de passage in de broederschapsbrief van 1294 waarin bepaald werd dat "antiquo more" het "scrutinium parvulorum" in de Domkerk moest worden bediend in plechtige aanwezigheid van de kanunniken van Sint-Salvator en hun hele lagere geestelijkheid.⁵² Zoals al eerder opgemerkt, is het niet mogelijk na te gaan of de beide kapittels deze afspraak inderdaad hebben nageleefd. In elk geval werd het scrutinium later slechts in de eigen besloten kring van de Dom gehouden, en kan het niet zo'n spectaculaire ceremonie zijn geweest als in Luik.

Toen de tekst van de Dom-ordinarius tegen het midden van de veertiende eeuw opnieuw werd opgeschreven, werden betreffende het scrutinium slechts beknopte aanwijzingen voor de koster opgenomen. Hij moest die dag acht boeken-met-volledige-tekst ("plenaria") klaar leggen, alsmede paramenten voor zeven geestelijken.⁵³ Verder traden enkele knapen ("pueri") bij de plechtigheid op, met als taken het 'zegenen' van de kinderen en het lezen van de profetie ("propheciam"). Twee (anderen?) moesten de kaarsen vasthouden.

In een hierna nog te bespreken fundatie uit dezelfde tijd, van Hugo Wstinc, wordt het aandeel van de meest betrokkenen wat duidelijker omschreven (bijlage B). De zeven geestelijken waren de priester, de diaken en de subdiaken voor de hoogmis die het scrutinium omgaf, en verder de vier diakens die de eerste pericoop van de vier evangeliën lazen. Natuurlijk waren er de (al in het begin van dit artikel genoemde) acolieten bij die de kinderen 'zegenden' en wellicht ook de geloofsbelijdenis zongen, en verder twee altaardienaars. Mogelijk hebben laatstgenoemden als kaarsdragers viermaal de evangelietekst begeleid naar de lezenaar.

De in de ordinarius genoemde profetie zal uit Ezechiël 36 geweest zijn, een van de vaste lezingen voor de woensdag na zondag Laetare. De teksten die bij het 'zegenen' gebruikt werden, dat wil zeggen de

num en zijn geschiedenis (Assen 1968), met name p. 64-68, 131-133.

48 Zie noot 35. Brom (ed.), 'Middeleeuwse kerkieraden', p. 262.

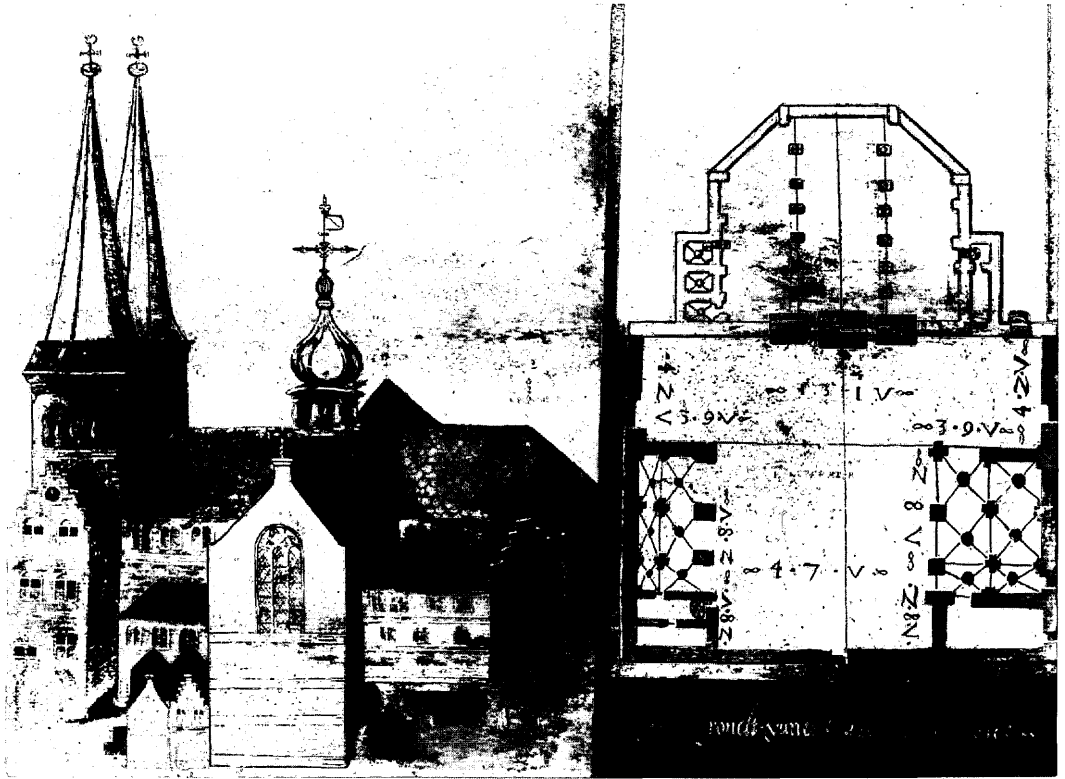
49 H.A.J. Wegman, 'De praktijk van de eredienst in het leven van Willibrord', in: Bange en Weiler (red.), *Willibrord*, p. 223-225; zie ook noot 4. 50 Muller (ed.), *Rechtsboek*, p. 55-56.

51 Behalve Martène (ed.), *De ritibus*, I, kol. 118-120 en noot 11 hierboven, ook: [St.] Bormans en [E.] Schoolmeesters (ed.), 'Le Liber officiorum ecclesiae Leodiensis', in: *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire*, 5de ser., 6 (1896), p. 508.

52 Zie noot 35.

53 Séjourné (ed.), *L'ordinaire*, p. [24], f. 39'. Kazuifels óók voor de (sub)diakens in de vastenperiode, "confanones" op te vatten als manipels (J. Braun, *Die liturgischen Paramente in Gegenwart und Vergangenheit* (Freiburg/Br 1924²), p. 105, 130).

exorcistische gebeden die de acolieten over de kinderen uitspraken, stonden in twee aparte boekjes, die nauwgezet verantwoord zijn in de sacristie-inventarissen van de Dom, maar die evenmin bewaard zijn gebleven als de acht tekstboeken voor de hogere geestelijken.⁵⁴ In deze laatste stond vermoedelijk het draaiboek voor de hele plechtigheid – voor Luik bleef een dergelijk tekstboek bewaard –, alsook de dertien lezingen die van elders bekend zijn: de openingslezing, het begin van de vier evangeliën, de geloofsbelijdenis en het Onze Vader, alsmede de bijbehorende verklarende teksten.⁵⁵ Als deze dertien lezin-

gen ook in Utrecht in gebruik zijn geweest, zullen de openingstekst en de zes verklarende teksten door de dienstdoende priester zijn uitgesproken.

Overigens werd het Utrechtse scrutiniumritueel in de late middeleeuwen meestal met andere benamingen aangeduid. Wstinc sprak van *cathecismus*, als wilde hij de geloofskennis waarover de dopelingen moesten beschikken, benadrukken (bijlage B). Die term is in de rekeningen van de Kleine Kamer overgenomen (zie hierna). *Cathecismus* of *officium cathecismi* vinden we ook in Wstincs statutenverzameling van de Dom, het *Rechtsboek* uit 1342; de term *scrutinium* gebruikte hij daar voor een ander gebeuren, namelijk het (gewetens)onderzoek van wijdelingen.⁵⁶

De zestiende-eeuwse kapittelacta en fabriekrekeningen van de Dom (bijlagen C en D) duiden het scrutinium afwisselend aan met

De Oudmunster- of Sint-Salvatorkerk te Utrecht, aanzicht en plattegrond, naar een anoniem schilderij uit ca. 1600. De proporties van de kerk zijn niet correct weergegeven.

[Utrecht, Centraal Museum. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist]

cathecismus, *benedictio* (zegening) of *reconciliatio* (hereniging, verzoening), deze laatste term niet te verwarren met een reconciliatieritus voor boetelingen op Witte Donderdag, waarvan de ordinarius van de Dom óók melding maakt.⁵⁷ De Luikse teksten benadrukken de exorcistische kant; onder andere worden de uitvoerders van het scrutinium daarin *exorcistae* genoemd.⁵⁸

5. PRESENTIEGELDEN

54 Brom (ed.), 'Middel-eeuwsche kerksieraden', p. 262.

55 Zie voor het hele ritueel Gamber (ed.), 'Das officium', en Martène (ed.), *De ritibus*, I, kol. 118-120.

56 Muller (ed.), *Rechtsboek*, p. 50.

57 Séjourné (ed.), *L'ordinaire*, p. [26], f. 40^v.

58 Martène (ed.), *De ritibus*, I, kol. 118. Handhaven de Luikse teksten (zie noot 10 en 11) oudere terminologie? Vgl. Angenendt, 'Taufexorzismus'.

59 RAU, *OM*, rekeningen van de Kleine Kamer in nr. 483²⁻⁷; na 1441 apart: nr. 489¹⁻⁵. RAU, *Dom*, nr. 633¹⁻¹³. Relevante posten in maart t/m juni en in augustus (betr. Pasen). Over het presentiesysteem nader de dissertatie van A.J. van den Hoven van Genderen.

60 RAU, *Dom*, nrs. 774-778.

61 De Pinksterwijding in het necrologium (RAU, *Dom*, nr. 399, f. 37^v).

62 In 1376 door twee geestelijken gesticht (Van Rossum (ed.), 'Necrologium', II, p. 228-229, 358-359); in 1484 een nieuw bedrag (ibidem, II, p. 175; RAU, *OM*, nr. 489²).

63 Een duidelijke specificatie komt bij de Dom pas in 1499 (RAU, *Dom*, nr. 633¹⁰). Firmyns schenking is in 1459 voor het eerst uitgekeerd (nr. 633⁶);

Dat de scrutinia, vontwijdingen, doopvieringen en vontprocessies 221 geen versteende rubrieken in de kapittelordinarii waren, maar ook nog diep in de zestiende eeuw levende praktijk, bewijzen niet alleen de opeenvolgende zestiende-eeuwse kosterboeken van Oudmunster, maar ook de administraties van de gelden die geestelijken konden verdienen door deelname aan de liturgie, de zogeheten *presentiën*. Deze uitkeringen zijn genoteerd in de rekeningen van de Kleine Kamer, bij Oudmunster vanaf 1379, en bij de Dom vanaf 1389.⁵⁹ Na 1559 verdwijnen ze bij Oudmunster uit het zicht, doordat de afzonderlijke posten definitief in grotere groepen werden samengevat. Bij de Dom werd in 1519 een aparte administrator van de presentiegelden aangesteld, wiens rekeningen echter niet bewaard gebleven zijn. Behalve door de rekeningen van de Domfabriek (die hierna nog aan de orde zullen komen) wordt de hierdoor ontstane leemte enigszins ondervangen door enkele lijstjes uit het midden van de zestiende eeuw van te verdienen of verdiende presentiegelden, die zich nog in het Domarchief bevinden.⁶⁰

Aan de meeste van de hier behandelde ceremonies was al een uitkering verbonden vóór 1379/1389. Bij de Dom betreft dit het scrutinium en de twee zaterdagse vontwijdingen.⁶¹ Oudmunster kende eveneens *presentiën* voor de vontwijdingen, maar het scrutinium ontbreekt hier geheel. Voor deelname aan de vespers (met vontbezoek) op de weekdays van het Paasoctaaf ontvingen de Oudmunsterkanunniken in 1379 (de oudste vermelding) en volgende jaren een vast bedrag, dat tegen 1400 verdubbeld werd.⁶² De Domheren daarentegen konden pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw dankzij enkele stichtingen een – iets lagere – uitkering voor hun deelname aan de zes vespers-met-vontbezoek innen.⁶³

Domkanunnik mr. Hugo Wstinc, die tegen het midden van de veertiende eeuw de codificatie van de Statuten van de Dom op verzoek van het kapittel bezorgde,⁶⁴ en die volgens Séjourné ook de nieuwe tekst van de Dom-ordinarius redigeerde,⁶⁵ heeft in 1348 het kapitaal beschikbaar gesteld waaraan het Domkapittel een verantwoorde uitvoering van het grote scrutinium dankte. Hij was al in 1340 met de beschikbaarstelling van gelden begonnen, toen hij de

zijn necrologiumpost in noot 42; een tweede stichting hiervoor: RAU,

Dom, nr. 399, f. 59^r.
64 Muller (ed.), *Rechtsboek*, p. 55; over

Wstinc: p. VIII-XIII.
65 Séjourné (ed.), *L'ordinaire*, p. 15a.

laatste wil van zijn confrater Hugo Pollaert uitvoerde en daar waarschijnlijk mede vorm aan gaf. In de betreffende oorkonde van 1340, die hij belangrijk genoeg vond voor een plaats in de statutenverzameling, nam hij ook een uitkering op van in totaal 6 *solidi* voor het dienstdoende drietal geestelijken van de mis met de 'catechismus'.⁶⁶ Zijn eigen fundatie, die in het necrologium van de Dom is overgeleverd (bijlage B), behelsde een jaarlijks bedrag van 30 *solidi*, te verdelen onder allen die de ceremonies uitvoerden, evenals aan kanunniken en vicarissen die de plechtigheid bijwoonden. Misschien mag men uit deze fundatie én uit het feit dat betalingen voor deelname aan het scrutinium in de rekeningen van Oudmunster geheel ontbreken, afleiden, dat de ononderbroken exclusieve viering van het scrutinium in de Dom, alléén door het Domkapittel, uiterlijk omstreeks het midden van de veertiende eeuw is begonnen.

6. HET EINDE VAN EEN LEVENDE PRAKTIJK

Zoals uit de fundatie van Wstinc al naar voren is gekomen, werden niet alleen de dienstdoende geestelijken en de bij de ceremonies aanwezige kanunniken en vicarissen voor hun presentie betaald, maar ook de koorknappen (*choralen*) en anderen die bij het gebeuren waren betrokken. Vanaf 1550 vinden we uitgaven aan de laatstgenoemde groep bovendien in de fabriekrekeningen van de Dom. Het zijn juist deze rekeningposten die ons niet alleen een aantal levendige details verschaffen over de praktische gang van zaken rond met name het scrutinium in de zestiende eeuw, maar die ook het einde van de ceremonies in 1580 laten zien.

De reden voor de in de fabriekrekeningen geboekte betalingen moet zijn geweest, dat het in de zestiende eeuw moeilijker werd op de scrutiniumdag voldoende geschikte zuigelingen aangeleverd te krijgen. Dit brengt ons op de vraag, hoe de Utrechtse (peet)ouders eigenlijk stonden tegenover deze rituelen. Beseften zij de betekenis ervan? Wat voor zin had het gebeuren voor hen? Gold het als een eer ervoor te worden uitgekozen? Verwachtten ze er misschien bijzondere bescherming van voor hun kind? Maakte het afstandelijke karakter dat de doop in de kerk van Oudmunster door een 'vreemde' Dompriester moet hebben gehad, hen niets uit? In de vijftiende eeuw zal een haast vanzelfsprekende acceptatie van de rituelen nog wel de meest voorkomende houding zijn geweest. Maar in de loop van de zestiende eeuw moet dit zijn veranderd, zoals bijvoorbeeld ook de animo om aan de Dombouw bij te dragen, tot 1520 nog op een hoogtepunt, daarna drastisch is omgeslagen.⁶⁷ De invloed van Luther, van dopersen en andere hervormingsbewegingen was in deze periode ook in Utrecht voelbaar en zal tot verminderde waardering voor de oude rituelen hebben geleid.⁶⁸ Een liturgisch gebeuren als het scrutinium en de selectie daarvoor waren immers moeilijk verenigbaar met reformatische ideeën.

Dit alles zijn slechts veronderstellingen, hoe plausibel ook. Geheel

66 Muller (ed.), *Rechtsboek*, p. 21-26, met name p. 25.

67 W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarssen 1981), p. 266 e.v. De meeste bijdragen kwamen weliswaar van buiten de stad Utrecht, maar ook de in de Dom zelf ontvangen gelden liepen sterk terug, al vanaf 1520.

68 Een bondig overzicht betreffende de vroege Reformatie in Utrecht: L.Lewellyn Bogaers, 'Utrecht at a crossroads: religious affiliations in a sixteenth century Netherlandish city', in: W.M. Jacob and Nigel Yates (eds.), *Crown and Mitre. Religion and society in Northern Europe since the Reformation* (Woodbridge 1993), p. 1-18. Zie ook haar komende dissertatie over ontwikkelingen in de religieusiteit in het laatmiddeleeuwse Utrecht.

zeker is echter, dat ook financiële motieven een rol hebben gespeeld. De twee koorknappen die op de scrutiniumdag als acolieten dienst deden, vroegen namelijk geld van de ouders die hun kinderen in de Dom lieten 'zegenen'. Misschien waren ze daar een keer eigenmachtig mee begonnen, maar waarschijnlijker is het dat ze dit al van oudsher deden. Het was immers ook normaal dat bij de doop aan de priester en de koster in de Sint-Salvator betaald werd. In de parochiekerken was dat niet anders; maar de parochiekerken kenden het scrutiniumritueel niet en dus ook niet de daaraan verbonden kosten.

Het Domkapittel heeft ingezien dat hier een mogelijkheid lag althans één belemmering voor het scrutiniumbezoek weg te nemen. 223 Op dinsdag 18 maart 1550, de dag voordat het scrutinium zou plaatsvinden, verbood het kapittel de beide acolieten nadrukkelijk zich bij de 'kinderzegening' te laten betalen. Tegelijk besloot het dat zij voor hun werk voortaan een vergoeding van elk 12 stuivers – een niet onaanzienlijk bedrag: twee daglonen van een meester-ambachtsman – zouden krijgen uit de kas van de Domfabriek. Aldus geschiedde, blijkens de fabriekrekeningen (bijlagen C en D).

Waarschijnlijk is de nieuwe maatregel nog niet dadelijk voldoende tot de stedelingen doorgedrongen, en heeft het Domkapittel het jaar daarop de hulp van het stadsbestuur ingeroepen om de inwoners ervan te verzekeren, dat ze niet meer hoefden te betalen bij de 'zegening'. Zo althans kan men verklaren waarom de Utrechtse Raad op 11 maart 1551, de woensdag na zondag Laetare oftewel de dag waarop het scrutinium zou plaatsvinden, het volgende besluit uitvaardigde:

“Voirt soe laeten mijn heeren voirscreven weten: alsoe die burgeren ende inwoenders deser stadt in gebreecke zijn hoer geboeren ende ongekorsten [= ongedoopte] kynderen nae de gude ordonnanciën van den heyliger kercken te brengen ofte doen brengen in der segeninge van den Domkercke alhier, gebieden dairomme eenen yegelicken die enige geboeren ende ongekorsten kynderen hebben, dat se van stonden aen sonder vertreck voir xi uren die selve kynderen brengen ofte doen brengen ter segeninge in de voirscreven Domkercke ende en sellen dieselve gevrijt ende ontlast zijn omme die choralen ofte anderen personen in den Domkercke voirscreven enich gelt van de kynderen voirscreven te geven, op't verboeren die hierinne wederwillich ende overhorich bevonden worde.”⁶⁹

Het stadsbevel is in latere jaren niet herhaald.⁷⁰ We leiden daaruit af dat de werving van zuigelingen voorlopig weer zonder problemen verliep. In de rekeningen van de Domfabriek vanaf 1551 staat de betaling aan de beide acolieten als vaste jaarlijkse post vermeld (bijlage D). De twee koorknappen kregen nu zelfs een hogere vergoeding (16 stuivers); was dit vanwege een groter aantal kinderen dat gebracht werd, of omdat zij – zoals nu vermeld werd – ook bij de wijding van het chrisma hielpen? Alleen in 1552 ontvingen zij het oude bedrag van 12 stuivers. In dat jaar assisteerden zij de wijbisschop (Nicolaas van Nieuwland) bij dit ritueel; het is de enige keer dat een wijbisschop in verband met het scrutinium wordt genoemd.

Aan het eind van de jaren vijftig was de bereidwilligheid van de

69 GAU, Stad I, nr. 16, 1542-1555, f. 170^r, Buurspraakboek, woensdag 10 (lees: 11) maart 1551. Gepubliceerd door A.M.C. van Asch van Wijck (ed.), 'Bescheiden betreffende het eerste tijdvak van de geschiedenis der Hervorming in de stad en provincie Utrecht 1524-1566', in: *Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 4, 2de stuk (1851), p. 148-149.
70 Voor de periode 1550-1579 zijn nagezien: GAU, Stad I, nrs. 13, 16-17, 634 (enkele rubrieken), 711; Stad II, nr. 121.

Utrechters om met hun pasgeboren kinderen naar de – nu gratis – ‘kinderzegening’ te komen kennelijk toch weer zozeer afgenomen, dat het Domkapittel zwaardere middelen ging gebruiken om de werving in gang te houden. In 1558 blijken er stadsdienaren te zijn ingezet dankzij wier optreden er kinderen naar de ‘zegening’ in de Dom zijn gebracht (bijlage D). Het jaar daarop is dat kennelijk niet gebeurd en zal de werving weer stroef zijn verlopen. Op 9 maart 1559, de dag na het scrutinium, besloot het kapittel namelijk ook voor de drie uitverkoren zuigelingen, die tot Paaszaterdag ongedoopt moesten blijven,⁷¹ voortaan een financiële vergoeding uit de Domfabriek beschikbaar te stellen (bijlage C).

Vanaf de jaren zestig blijkt het kapittel beide middelen – machtsvertoon én lokpremies – tegelijkertijd gehanteerd te hebben: we treffen in de rekeningen (bijlage D) jaarlijks niet alleen de vergoedingen voor de drie gekozen zuigelingen aan, maar ook de betalingen aan de stadsdienaren – onder wie zelfs een stadsdeurwaarder – die de vaders moesten aanmanen hun zoontjes naar de Dom te brengen, en die de vroedvrouwen van de uitgekozen zuigelingen moesten aansporen deze gedurende de tweeënhalf week ongedoopt te houden. Dit alles in een tijd, waarin her en der maatregelen werden genomen tegen nalatigheid in het laten dopen van pasgeborenen, ook in Utrecht, waar in 1567 door de Raad een doopbevel werd uitgevaardigd, en de vroedvrouwen in 1569 en 1570 voor de schout een eed moesten afleggen, dat zij elke pasgeborene dadelijk bij de pastoor van de betreffende parochiekerk zouden aangeven.⁷² In de jaren zeventig ten slotte werden door het Domkapittel ook de vroedvrouwen zelf ingeschakeld: zij kregen voortaan een premie van 6 stuivers voor het brengen van de kinderen ter ‘zegening’, een aantrekkelijk aanbod in een tijd van inkwartieringen, epidemieën⁷³ en voedselschaarste. Behalve in 1558 liepen al deze betalingen via de schoolmeester (*ludimagister*), tevens *rector choralium*,⁷⁴ die in het choraalhuis aan de oostzijde van de pandhof woonde en wellicht een coördinerende functie vervulde bij de organisatie van het scrutinium.

Over de aantallen naar de Dom gebrachte kinderen kunnen we alleen voor de jaren zeventig iets zeggen, en wel dankzij de premies voor de vroedvrouwen. In de rekening van 1570 is daarvan voor het eerst sprake. In dat jaar ontvingen drie vroedvrouwen deze premie; kennelijk is het minimum aantal van drie babies toen maar juist gehaald. In 1571 en 1572 blijken er vijf zuigelingen te zijn gebracht, in de daarop volgende jaren echter beduidend meer: in 1573 zelfs veertien, in 1574-1578 respectievelijk: negen, twaalf, elf, negen en elf. De premies hadden dus wel resultaat. We moeten deze aantallen relateren aan het gegeven, dat er op een gemiddelde dag in Utrecht maar één of twee jongetjes werden geboren.⁷⁵ Het in 1573 naar de Dom gebrachte aantal moet dus de totale Utrechtse ‘productie’ van meer dan een hele week zijn geweest! Overigens laten de rekeningen van deze jaren nog eens duidelijk zien, dat er een selectie plaatsvond: slechts drie jongetjes werden uitgekozen om op Paaszaterdag in de Sint-Salvator te worden gedoopt, en de volledige scrutiniumrituelen werden alleen

71 Het bisdom Utrecht kende niet het voorschrift *quamprimum* te dopen, doch alleen een verbod op lang uitstel (Joosting en Muller (ed.), *Bronnen kerkelijke rechtspraak*, 5, p. 62). Het wereldlijke Hof van Friesland stelde in 1553 twee weken als maximum (G. Verhoeven, ‘Het voor-reformatorisch doopregister van Molkwerum’, in: *Genealogysk Jierboek*, (1992), p. 117).

72 Doopbevel 2 maart 1567: GAU, Stad I, nr. 16, 1560-1568, f. 103^v-104^r (gepubliceerd in: *Codex diplomaticus neerlandicus*, 2de ser., II, 2 (Utrecht 1853), p. 226). Vroedvrouwened 1569/1570: idem, 1569-1579, f. 44^v-45^r.

73 R. Rommes, ‘Op het spoor van de dood. De pest in en rond Utrecht’, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991), p. 98.

74 Vanaf februari 1559: Cornelis Martensz. Kennewech; vanaf april 1573:

aan hen voltrokken. De overigen kwamen daarvoor niet in aanmerking en moesten toch in hun eigen parochiekerk worden gedoopt.

Dat lot trof zelfs alle vier kinderen die op de scrutiniumdag van 1579 in de Dom werden gepresenteerd. Geen van hen werd geschikt bevonden, "ob eorum importunitatem et linguae malignitatem", "vanwege hun ongedurigheid en hun boosaardige geluiden" (bijlage D). Kennelijk viel met deze (trappende?, krijssende?) babies niets te beginnen. Daardoor kon in dat jaar ook de doopceremonie in de Sint-Salvator niet concreet volvoerd worden. De koorknappen, de stadsdienaars en de vroedvrouwen ontvingen allen hun gebruikelijke vergoeding, maar voor de 'catechumenen' moest worden geboekt: "nihil". Het is mogelijk dat deze situatie ook wel eens eerder was voorgekomen, maar deze keer vormde de onderbreking van het jaarlijkse scrutinium- en doopritueel een breuk in de traditie die niet meer hersteld zou worden. 225

In 1580 viel de woensdag na zondag Laetare op 16 maart. Amper tien dagen eerder, op 7 maart, had een beeldenstorm de Dom, de Sint-Salvator en de andere Utrechtse kapittelkerken geteisterd. Ten einde verdere ongeregelde heden te vermijden, waren de Dom en de andere kerken op last van Willem van Oranje tot nader order voor de dienst gesloten. Alle rituelen konden dat jaar dus geen doorgang vinden. Niettemin ontvingen de twee koorknappen hun gewone vergoeding; maar de andere posten ontbreken in de rekening.⁷⁶

Op 18 juni 1580 werd de katholieke godsdienstuitoefening in Utrecht definitief verboden, en vanaf januari 1581 stond de Dom open voor de gereformeerde godsdienstoefeningen. De koorknappen bleven voorsnog in dienst, hun taak in de veertigdagentijd werd nog in de fabriekrekening van 1581 ingeschreven, maar als bedrag kwam er te staan: "nihil".⁷⁷ Het is de laatste vermelding in de Domrekeningen die betrekking heeft op het fenomeen van het scrutinium.

7. ENKELE CONCLUSIES

Met de stopzetting van de katholieke liturgie in de Dom in 1580 kwam er ook een eind aan de eeuwenlange traditie van de viering van het (grote) scrutinium. De vraag die wij ons aan het einde van dit artikel willen stellen, is die naar de betekenis van deze hele geschiedenis. Het scrutiniumritueel was in de latere middeleeuwen feitelijk een 'historisch relict' geworden. Wat was de betekenis hiervan voor het Domkapittel? Waarom heeft dit 'relict' in Utrecht zo lang stand gehouden? Valt daaruit misschien ook iets af te leiden over de vroege positie van de Dom?

Wat de eerste vraag betreft: allereerst moet worden opgemerkt, dat het scrutinium en ook de doop, zoals ze in de Dom en de Sint-Salvator plaatsvonden, voornamelijk 'symbolische' rituelen waren, hoe 'realistisch' ook uitgevoerd. Het doel dat vooropstond was niet pastoraal – zoals dat in de parochiekerken wél het geval was – maar liturgisch: de rituelen dienden in wezen alleen om een zo volmaakt en vol-

Willem Hermansz. van Otterspoor.

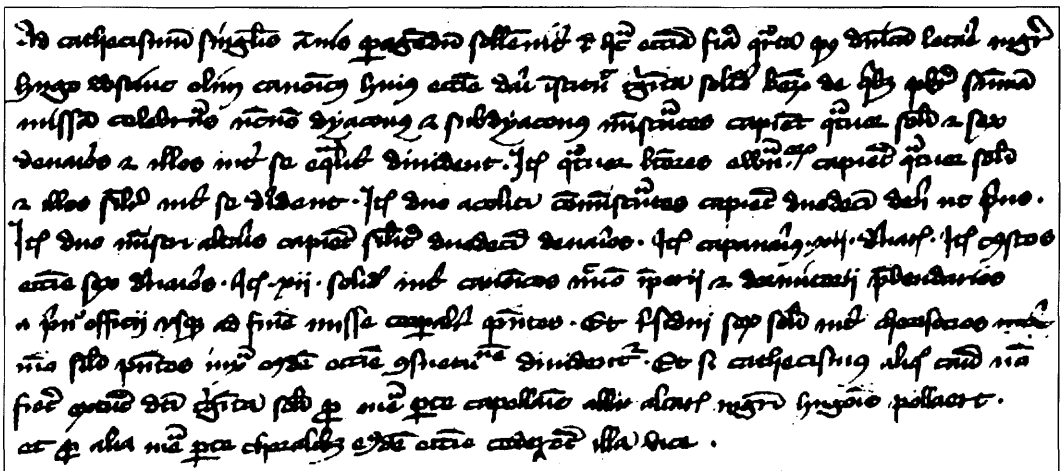
75 Een geboortecijfer van ca. 40 per 1000 inwoners bij een bevolking van 25.000 à 30.000 zielen levert ca. 1000-1200 geboortes per jaar, ofwel 2,75-3,25 per dag. Omdat behalve meisjes ook doodgeboren of zwakke jongetjes afvielen als kandidaten voor het scrutinium, zal het aantal geschikte mannelijke borelingen gemiddeld zelfs minder dan 1,5 per dag zijn geweest. Voor het bevolkingscijfer: Bram van den Hoven van Genderen en Ronald Rommes, 'Rijk en talrijk. Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17e eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995), p. 53-86, met name p. 71.

76 RAU, *Dom*, nr. 651¹², f. 135^v.

77 RAU, *Dom*, nr. 651¹², f. 135^f.

ledig mogelijke kapittelliturgie te realiseren. Het Domkapittel heeft aan deze volledige liturgie klaarblijkelijk zo'n grote waarde gehecht, dat het de viering van het scrutinium niet heeft laten vervallen, toen dit onderdeel in de loop van de middeleeuwen bijna overal werd afgeschaft, maar zich bijzondere moeite heeft getroost het in stand te houden. Waarom?

Dat enkele kathedralen tegen de algemene tendens in hebben vastgehouden aan de viering van het scrutinium, kan ons inziens bezwaarlijk worden toegeschreven aan een bijzondere 'liturgische

mentaliteit' ter plaatse. De verklaring moet in een andere richting worden gezocht. Wat Utrecht betreft ligt de sleutel tot deze verklaring naar onze mening in de bijzondere geschiedenis van het Utrechtse kerkencomplex en de daarop terug te voeren wedijver tussen 'de beide kerken': de 'tweeling' Dom en Oudmunster.

Het laatstgenoemde kapittel koesterde zich in het bezit van de doopvont. De Dom kon Oudmunster de vont, die als stichting immers tot Willibrord werd teruggevoerd, onmogelijk ontnemen, en was dus altijd gedwongen naar Oudmunster te gaan voor de vontwijdingen en vontbezoeken in de weken rond Pasen en Pinksteren. Wat de Dom daartegenover kon stellen, was de viering van het grote scrutinium op een aparte dag, een viering die vanouds niet verbonden was aan de plaats van de doopvont, maar aan die van de bisschopszetel. Het kapittel van Oudmunster moest voor dit ritueel naar de Dom komen, zodat het 'evenwicht' hersteld was. Dat de heren van Oudmunster hierbij zelf niets konden bijdragen dan toeschouwer te zijn, heeft er mogelijk toe geleid, dat de gezamenlijke viering van het scrutinium al vóór 1294 in het slop is geraakt en ook na de hernieuwing ervan volgens de in dat jaar gesloten overeenkomst niet lang stand heeft gehouden.

Het feit overigens dat het scrutinium en de doop in Dom en Oudmunster zo 'realistisch', met echte kinderen, wérden voltrokken, zien wij als een aanwijzing dat deze beide rituelen zeer ver in de tijd terug-

Stichting voor de viering van het scrutinium door Domkanunnik mr. Hugo Wstinc. Tekst in het necrologium van de Dom, eind veertiende eeuw, bij 8 maart. [Rijksarchief Utrecht, Dom, nr. 397]

78 Halve kanunniksprebenden (twee imperii en één dormitorii), herinnerend aan een keizerlijke stichting, resp. het oorspronkelijke samenwonen van de kanunniken.

79 Herman Cronenburch (1526-1570) was priester-vicaris van het altaar van Andreas en

gaan en ooit wel een reële, pastorale betekenis hebben gehad, in de tijd dat de Utrechtse bevolking op deze beide kerken was aangewezen. De beperking tot het (symbolische) aantal van drie kinderen is dan enerzijds te zien als het gevolg van de ontwikkeling van de vier Utrechtse parochiekerken, elk met volledig dooprecht, die de pastorale zorg voor de Utrechtse bevolking overnamen, anderzijds is het op te vatten als het vasthouden van de Dom aan zijn oude aanspraken als moederkerk van de Utrechtse parochies.

Voor de Utrechtse bevolking echter moet het scrutiniumritueel zoals dat in de Dom plaatsvond zijn vanzelfsprekendheid geleidelijk hebben verloren. Het Domkapittel heeft niettemin aan het scrutinium vastgehouden. De steeds hogere bedragen die het kapittel ervoor over had om de voor zijn liturgie gewenste en geschikte babies te kunnen selecteren – en dat in een periode waarin de financiële toestand vaak zorgen baarde – onderstreept ons inziens het belang dat het Domkapittel eraan hechtte zijn eigen positie tegenover het kapittel van Oudmunster te handhaven.

227

Besluit. Wij willen ten slotte nog één conclusie trekken, en wel betreffende onze methodiek. In de liturgiehistorische literatuur die voor dit artikel is doorgenomen, valt het ons op hoe theoretisch de materie veelal wordt behandeld. Ordinarii, kosterhandleidingen en teksten van officies worden veelvuldig geciteerd, en terecht, maar zelden wordt daarbij de vraag gesteld: werd dit alles nu ook zo in praktijk gebracht? Men gaat er vaak teveel vanuit, dat alles wat er in de genoemde categorieën bronnen voorgeschreven staat, *dus* ook werkelijk zo gebeurde. Ook ontbreekt dikwijls de historische dynamiek: men neemt dan te gemakkelijk aan, dat een bepaald voorschrift of een tekst, eens opgesteld, enkele eeuwen later nog onverkort van kracht was of ongewijzigd werd gebruikt.

Wij hopen met dit artikel te hebben aangetoond dat ook andere bronnen kunnen en moeten worden gebruikt: administratieve, zoals resolutieboeken en rekeningen, of necrologia, die deels liturgisch, deels administratief van aard zijn. Dergelijke bronnen vormen een onmisbare aanvulling op de eerder genoemde. Samen geven zij ons meer zicht op de vroegere liturgie, niet alleen op de theorie, maar ook op de praktijk.

Pontiaan in de kooromgang, en van oktober 1558 tot aan zijn dood tevens administrateur van de presentiegelden van het Domkapittel.

80 Cornelis Martensz. Kenneweck, op 20 februari 1559 aangesteld als rector van de Domschool; hij overleed maart 1573. Hoe-

wel de titel *magister choralium* meestal gebruikt werd voor de kanunnik die de choraalgoederen beheerde, werd ook de rector van de school wel zo genoemd.

81 Dirck Crieck was sinds begin jaren vijftig een van de drie stadsdeurwaarders van Utrecht.

Vanaf 1567 herhaaldelijk (1567, 1569, 1571-1574, 1578) bij name genoemd in de rekeningen van de Domfabriek in verband met het scrutinium.

82 Willem Hermansz. van Otterspoor (1547-1623). Hij volgde op 3 april 1573 Cornelis Martensz. op als *magister scholarium*

et choralium. In de Dom zelf als koorknaap begonnen (1557), werd hij daarna o.a. vicaris (1564), presentiemeester (1570) en zanger (*succentor*) (1572). Na de Reformatie in 1580 bleef hij in dienst van het kapittel, vanaf 1598 als loodsmeester.

A: UIT DE ORDINARII VAN OUDMUNSTER

(RAU, *OM*, nrs. 395 en 397, resp. eind veertiende eeuw en 1544/1545)

228

“In sabbato sancto Pasche” [.....]

“Postea processio vadit ad ecclesiam Maiorem. Ibi canonici Sancti Salvatoris cum canonicis Maioris ecclesie lectiones legent et letaniam dicent; prima letania erit septena, secunda quina, tertia trina.” (nr. 395, f. 169^r)

Een uitleggend gedeelte, zoals telkens in de ordinarii van Oudmunster, sluit af met de volgende zin:

“Hoc enim sabbatum privilegiatum est, quia in eo fiunt ordines, catechumeni baptizantur, cereus benedicitur, et plures lectiones leguntur.” (nr. 395, f. 169^v)

Na deze zin voegt de jongere ordinarius toe:

“Ad consecrandum fontem vadit processio cum ultima letania ad ecclesiam Sancti Salvatoris consecrando ibidem fontem bapstemalem, quo facto revertetur processio ad ecclesiam Maiorem, et finita letania.” (nr. 397, ongefol.) [...]

“Ad vespervas per totam ebdomadam canonici Sancti Salvatoris ibunt ad ecclesiam Maiorem et fontem simul visitabunt.” (nr. 395, f. 171b^r)

Dit voorschrift luidt in de jongere ordinarius, ná de dagen van de Paasweek:

“Nota quod istis precedentibus diebus a die sancto Pasche usque ad sabbatum exclusive ibunt canonici Sancti Salvatoris ad vespervas ad Maiorem ecclesiam, et fontem simul visitabunt.” (nr. 397, ongefol.)

“Vigilia Pentecostes” [.....]

“Circa horam nonam venient canonici Sancti Salvatoris ad ecclesiam Maiorem et facient officium presbyteri in lectionibus, dyaconi in letania cum canonicis Maioris ecclesie, et benedicto fonte ab episcopo omnes simul missam complebunt. [...]

In hac vigilia celebratur baptisma sicut in vigilia Pasche, quia iste due festivitates sunt maiores, et magis necessarie inter omnes.” (nr. 395, f. 175^v)

“Op de heilige zaterdag van Pasen” [.....]

“Daarna gaat de processie naar de Grote Kerk [= de Dom]. Daar lezen de kanunniken van Oudmunster met de kanunniken van de Dom de lezingen en zeggen zij de litanie; de eerste litanie zal zevenvoudig zijn, de tweede vijfvoudig, de derde drievoudig.”

“Deze zaterdag is immers bevoorrecht, omdat op deze dag wijdingen verricht, catechumenen gedoopt, de kaars gezegend en meerdere lezingen gelezen worden.”

“Ter wijding van de vont gaat de processie onder de laatste litanie naar de kerk van Oudmunster om daar de doopvont te wijden, waarna de processie terugkeert naar de Dom en de litanie eindigt.[.....]”

“Ter viering van de vespers gedurende de hele [Paas]week gaan de kanunniken van Oudmunster naar de Dom en te zamen bezoeken zij de vont.”

“Merk op, dat op deze voorafgaande dagen, vanaf de heilige Paasdag tot aan de zaterdag, de kanunniken van Oudmunster ter viering van de vespers naar de Dom gaan, en te zamen bezoeken zij de vont.”[.....]

“De dag voor Pinksteren” [.....]

“Omstreeks het negende uur komen de kanunniken van Oudmunster naar de Dom en verrichten zij dienst – de priesters in de lezingen, de diakens in de litanie – met de kanunniken van de Dom, en nadat de vont door de bisschop is gezegend, voltooiën allen te zamen de mis. [...]

Op deze dag [voor Pinksteren] wordt de doop gevierd zoals op de dag voor Pasen, omdat deze twee feesten het grootst en het noodzakelijkst zijn van alle.”

Waarom dit zo is, wordt weer uitgebreid uitgelegd. De jongere ordinarius wijkt op dit punt niet af.

Fundatie van Hugo Wstinc ten behoeve van de viering van het scrutinium (catechismus), 1348, 23 augustus.

Uitkeringen vermeld bij 8 maart:

“Ad catechismum singulis annis peragendum solemniter in hac ecclesia feria quarta post dominicam Letare magister Hugo Wstinc olim canonicus huius ecclesie dari instituit triginta solidos bonorum de quibus presbyter summam missam celebrans necnon dyaconus et subdyaconus ministrantes capient quatuor solidos et sex denarios et illos inter se equaliter dividunt. Item quatuor lectores ewangeliorum capient quatuor solidos et illos similiter inter se equaliter dividunt. Item duo acoliti comministrantes capient duodecim denarios ut prius. Item duo ministri altaris capient similiter duodecim denarios. Item campanarius xii denarios. Item custos ecclesie sex denarios. Item xii solidi inter canonicos necnon imperii et dormitorii prebendarios a principio officii usque ad finem misse corporaliter presentes. Et residui sex solidi inter chorisocios modo simili presentes iuxta eiusdem ecclesie consuetudinem dividuntur. Et si catechismus aliquo causa non fieret, extunc dicti triginta solidi pro media parte capellanis altaris magistri Hugonis Pollaert, et pro alia media parte choralibus eiusdem ecclesie cederent illa vice.” (nr. 397, ongefol.)

“Om de catechismus [= scrutinium] jaarlijks plechtig te volvoeren in deze kerk [= de Dom] op de woensdag na zondag Laetare [“Verheugt U”] heeft mr. Hugo Wstinc, eertijds kanunnik van deze kerk, ingesteld dat er 30 schellingen goed geld gegeven worden; hiervan ontvangen de priester die de hoogmis opdraagt en de dienstdoende diaken en subdiaken 4 schellingen en 6 penningen, en die verdelen zij gelijkelijk onder elkaar. De vier lezers van de evangelies ontvangen 4 schellingen en verdelen die evenzo gelijkelijk onder elkaar. De twee mede dienstdoende acolieten ontvangen 12 penningen, [te verdelen] zoals tevoren [gezegd]. De twee altaardienaars ontvangen op gelijke wijze 12 penningen. De klokkenluider 12 penningen. De koster van de kerk 6 penningen. 12 schellingen worden verdeeld onder de kanunniken en degenen die de keizerlijke prebende en die van de dormter⁷⁸ bezitten, mits zij vanaf het begin van het officie tot het einde van de mis persoonlijk aanwezig zijn, volgens de gewoonte van deze kerk. En de resterende 6 schellingen worden verdeeld onder de koorgezellen, op gelijke wijze aanwezig. En indien de catechismus door een of andere oorzaak niet zou plaatsvinden, dan vallen de genoemde 30 schellingen voor de helft toe aan de kapelanen van het altaar van mr. Hugo Pollaert, en voor de andere helft aan de koorknapen van deze kerk.”

Een nadere bepaling bij 25 maart, Maria Boodschap, uitsluitend in nr. 399:

“Si hoc festum Annunciationis [beate Marie Virginis] in feria quarta quando catechismus consuevit, tunc officium de festo solemniter servabitur de mane hora septima eiusdem diei, videlicet cantando primam et missam.” (nr. 399, f. 22^v)

“Als dit feest van Maria Boodschap op de woensdag valt waarop de catechismus [volvoerd] pleegt [te worden], dan zal men het feestofficie plechtig vieren op de morgen van deze dag om zeven uur, en wel door de priem en de mis te zingen.”

C: UIT DE ACTA VAN HET DOMKAPITTEL (RAU, *Dom*, nr. 1)

1550, 18 maart (= dinsdag na zondag Laetare):

“Decretum contra chorales in faciendam benedictionem infantium.
Item dicti domini ordinarunt et decreverunt ac choralibus accolitis inhibuerunt ne de cetero capiant aut exigant ab infantibus in benedictione quicquam, committentes magistro fabrice quod singulis dabit dictis accolitis pro labore simul xii stuferos.” (nr. 1¹⁶, f. 138^v)

“Besluit tegen de koorknapen inzake de te verrichten zegening van de kinderen.
Ook hebben de genoemde heren [= Domkapittel] bepaald en besloten en de koorknapen-acolieten opgelegd, dat deze voortaan van de kinderen bij de zegening niets mogen nemen of eisen; en zij hebben de fabriekmeester opgedragen dat hij de genoemde acolieten voor al hun werk elk 12 stuivers zal geven.”

1559, 9 maart (= donderdag na zondag Laetare):

“Decretum in facto trium puerorum cathecumenorum in Quadragesima.

Eodem die domini prelibati decreverunt quod exinde singulis annis in Quadragesima tribus pueris seu infantibus masculis qui servantur pro cathecismo dabitur cui libet infanti unus philippeus solvendus ex fabrica, constituens tres philippeos.” (nr. 1¹⁷, f. 159^f)

“Besluit inzake de drie kindercatechumenen in de Veertigdagentijd.

Op dezelfde dag hebben de voornoemde heren besloten dat voortaan elk jaar in de Veertigdagentijd voor de drie kinderen of mannelijke zuigelingen die als catechumenen gehouden worden, één Philipsgulden per kind zal worden gegeven, te betalen uit de fabriekkas, hetgeen maakt: drie Philipsgulden.”

230 D: UIT DE REKENINGEN VAN DE DOMFABRIEK (RAU, *Dom*, nr. 651)

Rekening 1550/51, exposita extraord., ca. 22 maart 1550:

“Item domini decanus et capitulum decreverunt et ordinarunt duobus choralibus accolitis in benedictionem cathecuminorum singulis solvi xii stuferos, facit..... xxiii st.”

(nr. 651¹⁰, f. 104^v)

“Evenzo hebben de heren deken en kapittel besloten en bepaald, aan de twee koorknappen-acolieten voor de zegening van de catechumenen elk 12 stuivers te betalen,

maakt..... 24 st.”

Rekening 1551/52, exposita extraord.:

“Item solvi ex ordinatione capituli duobus choralibus ecclesie nostre accolitis pro eorum laboribus factis in Quadragesima in reconciliandis pueris et consecratione crismatis iuxta ordinationem capituli cui libet xvi st.,

facit..... xxxii st.”

(nr. 651¹⁰, f. 146^v)

“Evenzo heb ik ingevolge de bepaling van het kapittel aan de twee koorknappen-acolieten van onze kerk voor hun werk, verricht in de Veertigdagentijd bij het zegenen van de kinderen en de wijding van het chrisma, overeenkomstig de bepaling van het kapittel aan elk 16 stuivers betaald,

maakt..... 32 st.”

Dit wordt in de hiernavolgende jaren tot 1580, behalve in 1552/53, de vaste formulering en het vaste bedrag van deze uitgavenpost.

Rekening 1552/53, exposita extraord.:

“Item solvi duobus choralibus accolitis qui astiterunt domino suffraganeo in benedictione cathecumenorum cui libet xii st.,

facit xxiii st.”

(nr. 651¹⁰, f. 183^r)

“Evenzo heb ik aan de twee koorknappen-acolieten die de heer suffragaan [= wijbisschop] hebben geassisteerd bij de zegening van de catechumenen, elk 12 stuivers betaald,

maakt..... 24 st.”

Rekening 1558/59, exposita extraord.:

“Item dedi domino Hermann Cronenburch pro salario lictorum civitatis quorum opera infantes allati sunt in templum nostrum cum celebraretur cathecismus

..... iiii st.” (nr. 651¹⁰, f. 328^v)

“Evenzo heb ik aan heer Herman Cronenburch⁷⁹ ter beloning van de stadsdienaren, door wier toedoen de kinderen in onze kerk gebracht zijn met het oog op de viering van de cathecismus, betaald

..... 4 st.”

Rekening 1561/62, exposita extraord., na de uitgave voor de koorknappen:

“Item solvi magistro choralium iiii florenos ii stuferos quos exposuit in hoc negocio puerorum iuxta chedulam ipsius hic exhibitam

..... iiii fl. ii st.” (nr. 651¹¹, f. 22^f)

“Evenzo heb ik aan de meester van de koorknappen⁸⁰ 4 gulden en 2 stuivers betaald, die hij in deze aangelegenheid van de kinderen heeft uitgegeven, volgens zijn hierbij overgeleverde rekening

..... 4 gl. 2 st.”

Rekening 1562/63, exposita extraord., na de uitgave voor de koorknepen:

“Item ludimagistro nostro pro catechuminis qui servantur absque baptismo usque ad vigiliam Pasche xxxvi st., et pro admonitione obstetricum ad servandos dictos pueros per satellitem aliquem ix st., facit simul..... xlv st.”
(nr. 651^{II}, f. 47^I)

“Evenzo aan onze schoolmeester voor de catechumenen die tot aan Paaszaterdag ongedoopt gehouden worden 36 stuivers, en voor het vermanen van de vroedvrouwen door een dienaar om de genoemde kinderen [ongedoopt] te houden 9 stuivers, maakt te zamen..... 45 st.”

Soortgelijke posten in de hiernavolgende jaren. Geleidelijk aan worden ze uitgebreider:

Rekening 1567/68, exposita extraord., na de uitgave voor de koorknepen:

“Item ludimagistro nostro pro catechumenis qui servantur a feria iiii post dominicam Letare absque baptismo usque ad vigiliam Pasche xxxvi st., et pro admonitione obstetricum ad servandos dictos pueros per satellitem seu ministrum civitatis Traiectensis xii st., et pro Theoderico Crieck hostiario civitatis Traiectensis qui mandavit sub certis penis patribus infantium ut curarent eos deferri ad ecclesiam Traiectensem vi st., facit simul..... ii fl. xiiii st.”
(nr. 651^{II}, f. 127^V-128^F)

“Evenzo aan onze schoolmeester voor de catechumenen die vanaf de woensdag na zondag Laetare tot aan Paaszaterdag ongedoopt gehouden worden 36 stuivers, en voor het vermanen van de vroedvrouwen door een dienaar van de stad Utrecht, om de genoemde kinderen [ongedoopt] te houden 12 stuivers, en voor Dirck Crieck, deurwaarder van de stad Utrecht,⁸¹ die de vaders van de kinderen onder dreiging met zekere boeten heeft opgedragen hun kinderen naar de Dom te brengen 6 stuivers, maakt te zamen..... 2 gl. 14 st.”

231

Vanaf 1570/71 zijn bovendien betalingen aan de vroedvrouwen zelf geboekt:

Rekening 1573/74, exposita extraord.:

“Item adhuc eidem de xiiii obstetricibus qui eodem die presentaverunt in ecclesia nostra catechumenos, pro qualibet vi st., facit..... iiii fl. iiii st.”
(nr. 651^{II}, f. 307^F)

“Evenzo nog aan dezelfde [= de schoolmeester] vanwege veertien vroedvrouwen die op dezelfde dag in onze kerk catechumenen hebben gepresenteerd, voor elk van hen 6 stuivers, maakt..... 4 gl. 4 st.”

Rekening 1579/80, exposita extraord., de volledige post:

“Item solvi ex ordinatione capituli ii choralibus accolitis ecclesiae nostrae pro eorum laboribus factis in Quadragesima in reconciliandis pueris (licet hoc anno ad reconciliationem puerorum nemo fuit oblatus), tamen ob consecrationem crismatis et fontis et in aliis servitiis ecclesiae ubi necessarii sunt per ipsos prestitis cuilibet xvi st., facit xxxii st.

“Evenzo heb ik ingevolge de bepaling van het kapittel aan de twee koorknepen-acolieten van onze kerk voor hun werkzaamheden, verricht in de Veertigdagentijd bij het zegenen van de kinderen (hoewel dit jaar ter kinderzegening niemand is aangeboden), toch vanwege de wijding van het chrisma en de doopvont en waar zij nodig zijn voor andere diensten ten behoeve van de kerk, door hen verricht, voor elk 16 stuivers, maakt..... 32 st.

Item ludimagistro nostro pro iii catechuminis qui a feria quarta post Laetare absque baptismo servantur usque ad vigiliam Paschae hoc anno nihil.

Evenzo aan onze schoolmeester⁸² voor de drie catechumenen die vanaf de woensdag na Laetare tot aan Paaszaterdag ongedoopt gehouden worden, dit jaar niets.

Sed pro quatuor obstetricibus quae eodem die presentarunt (licet serius) in ecclesia nostra quatuor catechuminos et eorum importunitatem et linguae malignitatem pro qualibet vi st., facit..... xxiiii st.

Maar voor vier vroedvrouwen die op diezelfde dag (hoewel iets te laat) in onze kerk vier catechumenen hebben gepresenteerd, [die echter zijn afgewezen] wegens hun ongeduldigheid en boosaardige geluiden, voor iedere vroedvrouw 6 stuivers, maakt..... 24 st.

Item satelliti et janitori civitatis pro admonitione
obstetricum ad presentandos pueros pro suis attamen laboribus
..... xviii st.⁹
(nr. 651¹², f. 108^r)

Evenzo voor een stadsdienaar en een deurwaarder
voor het vermanen van de vroedvrouwen tot het
aanbrengen van de kinderen, toch voor hun werk
..... 18 st.⁹

232 Summary

The *scrutinium* (scrutiny), an Old Church ritual that was performed on catechumens mainly in cathedrals, several weeks before their baptism on Holy Saturday, was abolished nearly everywhere after the thirteenth century. However, the cathedral chapters of Liège and Vienne (in the Dauphiné) still practised this ritual some time into the early modern age. It turns out that it was also still celebrated in the town of Utrecht in the late Middle Ages; it was performed every year in the cathedral on three boys, until the introduction of the Reformation in 1580 put an end to it.

The fact that for this article not only liturgical but also administrative sources were studied, ensures that the authors are not only able to give a picture of the instructions for the celebration, but also of its practical execution. It clearly shows how much effort the cathedral chapter put into maintaining the yearly execution of the *scrutinium*. The authors find the stimulus for this in the competition with the twin-chapter of the Saint Salvator church, founded by Willibrord, where the baptismal font was situated and the baptism of the three boys took place.

Personalia

Arie de Groot (geb. 1950) studeerde kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, met als specialisatie architectuurgeschiedenis. Hij verrichtte onderzoek en schreef artikelen op het gebied van de Nederlandse architectuur in de zeventiende en negentiende eeuw en over (protestantse) kerkbouw en kerkinrichting. Momenteel bereidt hij een proefschrift voor over de inrichting van de Utrechtse Domkerk in de tijd van de Reformatie. Het onderzoek hiervoor is mede gefinancierd door de Stichting voor Kunsthistorisch onderzoek, (voorheen) ressorterend onder de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Adres: Jan Haringstraat 17 hs, 1056 XG Amsterdam.

Louise van Tongerloo (geb. 1935) studeerde geschiedenis en Duits in Utrecht en Marburg/Lahn. Als docente middeleeuwse geschiedenis was zij tot 1991 werkzaam bij de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht. Zij publiceerde vele artikelen, met name over geestelijken en over schenkingen van gebrandschilderd glas in het bisdom Utrecht in de late middeleeuwen.

Adres: Brugakker 10-63, 3704 KW Zeist.